

Klimatologie a hydrogeografie

Lekce 2

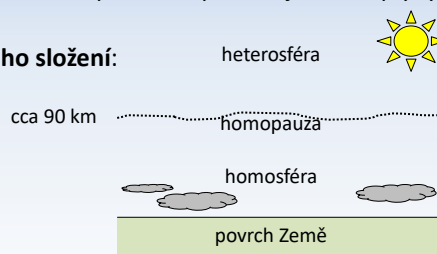
Chemické a fyzikální vlastnosti atmosféry,
Sluneční záření v systému
zemský povrch – atmosféra,
Teplotní režim atmosféry

RNDr. Jiří Jakubínský, Ph.D. | 2. 3. 2018

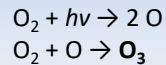
Fyzikálně-chemické vlastnosti atmosféry

- **atmosféra – plynný obal Země** tvořený zvláštní směsí plynů (→ vzduchem)
- hmotnost atmosféry $5,157 \cdot 10^{18}$ kg
- $\frac{1}{2}$ hmotnosti soustředěna do výšky 5–6 km nad zemským povrchem
- 99 % hmotnosti do výšky 30 km
- → **hustota vzduchu** s rostoucí vzdáleností od zemského povrchu **klesá**
- zhruba do výšky 80 km je chemické složení atm. relativně homogenní, ve vyšších vrstvách rozklad N_2 a O_2 vlivem krátkovlnného záření
- v oblasti přechodu do meziplanetárního prostoru převažují lehké plyny (zejm. He a H_2)
- členění atmosféry podle **chemického složení**:

Fyzikálně-chemické vlastnosti atmosféry

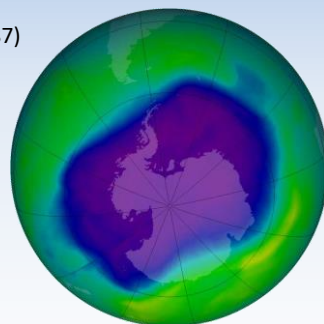
- základní plynné složky atmosféry (suchý vzduch):
  - N_2 – dusík (78,08 %)
  - O_2 – kyslík (20,95 %)
  - Ar – argon (0,93 %)
  - CO_2 – oxid uhličitý (0,03 %)
  - neon, hélium, metan, krypton, vodík, oxid dusný, ozon, xenon
- časově a prostorově proměnlivé koncentrace CO_2
- oceánská „zásobárna“ CO_2
- význam O_3 v atmosféře
  - pohlcování UV záření ($\lambda = 280\text{--}320\text{ nm}$)
  - 90 % ozonu ve stratosféře ve výšce 20–30 km (ozonoféra)
  - troposférický ozon jako důsledek antropogenní činnosti (uvolněné oxidy dusíku a uhlovodíky) – negativní dopady na člověka (zejm. dýchací ústrojí), významný skleníkový plyn
  - ozon měřen v DU
  - úbytek stratosférického ozonu jako projev globální změny klimatu

3

Fyzikálně-chemické vlastnosti atmosféry

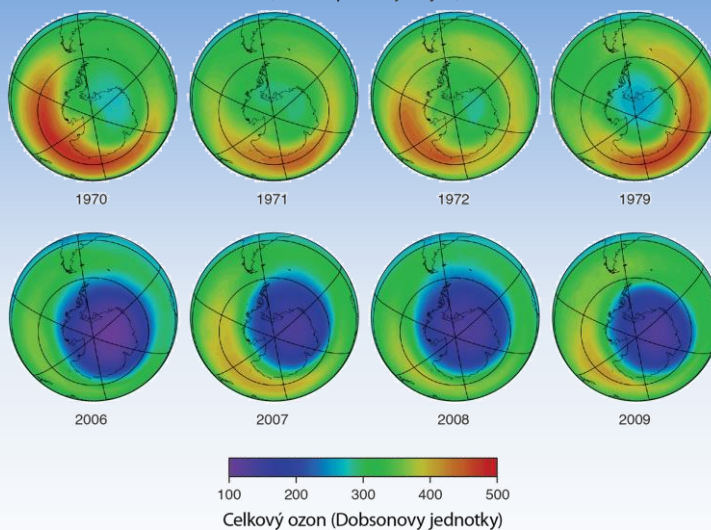
- ozonová díra
  - pozorování od 80. let 20. století
  - Antarktida (září až listopad), J Amerika, Austrálie, Arktida, S Evropa (jaro 2011)
  - princip vzniku ozonové díry:
    - halogenované uhlovodíky (freony, CFC) pronikají do stratosféry, kde se z nich odštěpuje chlór, který katalyticky rozkládá ozon
    - zeslabená vrstva ozonu umožňuje průnik UV-B a UV-C (karcinogenního) záření
    - řešení problému: Montrealský protokol (1987)
    - freony v atmosféře však vydrží stovky let

4

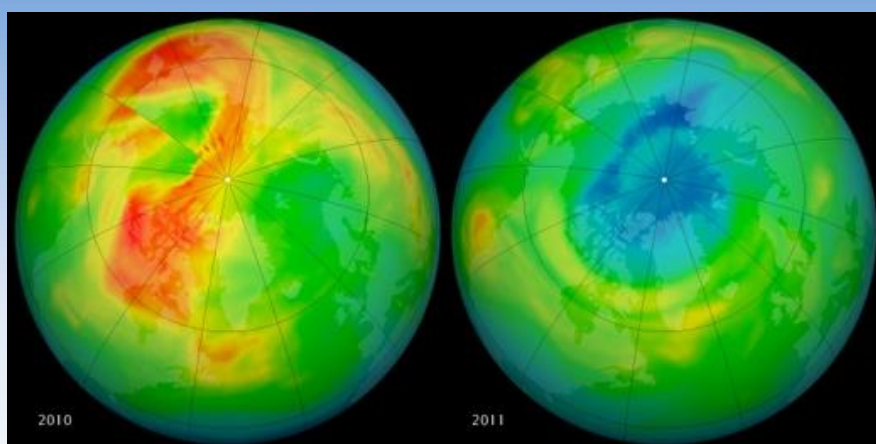
Fyzikálně-chemické vlastnosti atmosféry

Celkový ozon nad Antarktidou
(měsíční průměry v říjnu)

5

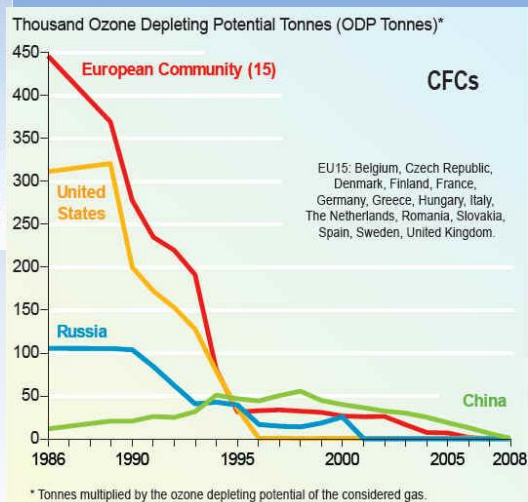
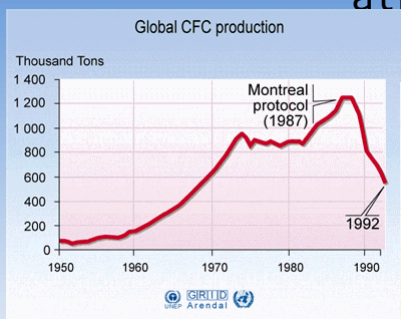
Fyzikálně-chemické vlastnosti atmosféry

koncentrace ozonu nad Arktidou v březnu 2010 a 2011

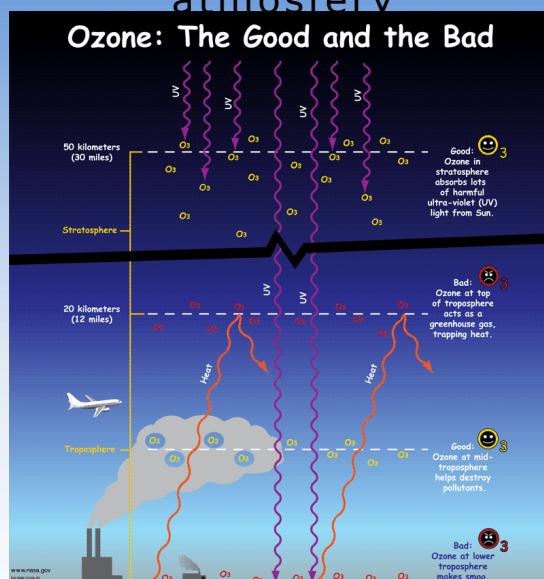
6

Fyzikálně-chemické vlastnosti atmosféry

7

Fyzikálně-chemické vlastnosti atmosféry

8

Fyzikálně-chemické vlastnosti atmosféry

- **vodní pára v atmosféře**
  - zásadní **klimatický význam** (pohlcování dlouhovlnného záření)
  - s výškou obsah vodní páry rychle klesá
  - průměrný obsah vodní páry **2,6 %**
  - 1,3 % (mírný podnebný pás, v zimním období 0,4 %) až 4,0 % (vlhké tropy)
  - obsah vodní páry ovlivňuje zastoupení ostatních komponent v atmosféře
    - např. složení vlhkého ekvatoriálního vzduchu je: N₂ – 76,06 %, O₂ – 20,40 %, **H₂O – 2,60 %**, Ar – 0,91 %, CO₂ – 0,03 %

9

Fyzikálně-chemické vlastnosti atmosféry

- **atmosférické aerosoly**
  - **přirozené**
    - **kosmický prach** (meteoritické částice)
    - **vulkanický prach** (až do výšky 50 km, snížení intenzity přímého slunečního záření)
    - **kouřové částice** (lesní a rašeliništní požáry)
    - **částice z povrchu půdy a moře** (různý původ i rozměry, do atm. při písečných a prachových bouřích či při vlnění mořské vody)
    - **aeroplankton** (pyl, bakterie, atd.)
  - **antropogenní**
    - **pevné částice** (např. saze) vypadávají rychle a znečišťují zemský povrch
    - **plynné příměsi**
    - časté **toxické účinky** na živé organismy
    - **zdroj:** průmyslové oblasti, vytápění domů a bytů, automobilová a letecká doprava, atd.
    - např. spalování uhlí a nafty – SO₂ oxid siřičitý (→ H₂SO₄), CO oxid uhelnatý, No_x oxidy dusíku, atd.
    - dálkový **přenos větrem**, vymývání srážkami
    - unášené částice se stávají **kondenzačními jádry** atmosférických srážek
    - maximální koncentrace v přízemní atmosféře a v blízkosti tropopauzy

10

Vertikální členění atmosféry

- **dělení atmosféry podle změny teploty vzduchu s výškou**
  - **troposféra**
    - vrstva od zemského povrchu do výšky **11–17 km** (nejvýše mezi 42° s.š. a j.š.)
    - pokles teploty vzduchu o **0,65 °C / 100 m**
    - 75–90 % celkové hmotnosti atmosféry
    - intenzivní **vertikální pohyby** vzduchu (→ vznik hydrometeorů)
    - formování **různých vzduchových hmot** vlivem charakteru AP, oddělených přechodnými vrstvami – **frontami**
    - převládající západní směr proudění
    - oblasti **tryskových proudění** („jet stream“) – v pásmech mezi 25°–70° s.š. a j.š., v blízkosti tropopauzy, rychlosti proudění až 200 m.s⁻¹
    - troposféra od nadložní stratosféry oddělena **tropopauzou** (mocnost 0,3–1,5 km) – nárůst teploty vzduchu (inverze teploty) nebo izotermie
    - horizontální výměna vzduchu mezi svrchní troposférou a spodní stratosférou v oblastech přerušené tropopauzy (vlivem jet streams)

11

Vertikální členění atmosféry

- **stratosféra**
  - tropopauza až **50–55 km**
  - spodní stratosféra: **izotermie**
  - od zhruba 25 km **nárůst teploty vzduchu** (pohlcování záření O₃)
  - nepatrný obsah H₂O
  - **perleťová oblaka** (výskyt ve výškách 20–25 km ve vysokých z. š.)
  - **stratopauza**
- **mezosféra**
  - stratopauza až **80–85 km**
  - **pokles teploty vzduchu** s výškou (až na -100 °C na horní hranici)
  - **stříbřitá (světélkující) oblaka** – výskyt v létě ve formě tenké a průsvitné vrstvy oblak, shluk jemných ledových krystalků nebo kosmického prachu
  - bolidy – velmi jasné meteory
  - **mezopauza**

12

Vertikální členění atmosféry

- **termosféra**
  - mezopauza až zhruba **800 km**
  - prudký **nárůst teploty vzduchu** s výškou (150–200 km: 500 °C, 500–600 km: ±1500 °C)
  - **polární záře**
  - **ionizace vzduchu** (svrchní mezosféra a termosféra)
    - působením UV a korpuskulárního slunečního záření dochází k odštěpení elektronů od neutrálních atomů a molekul vzduchu, které získávají kladný náboj; uvolněné elektrony se připojují k jiným a získávají záporný náboj
    - kladně a záporně nabitě atomy a molekuly = ionty
    - vysoká koncentrace iontů způsobuje elektrickou vodivost plynů – vliv na šíření rádiových vln
  - **ionosféra**

13

Vertikální členění atmosféry

- **exosféra**
  - vnější část atmosféry nad 800 km
  - velmi vysoké rychlosti částic vzduchu, které překonávají gravitační sílu Země a dostávají se do meziplanetárního prostoru
  - vnější mez zemské atmosféry bývá kladena do vzdálenosti 20–40 000 km (zemská koróna)

14

Vertikální členění atmosféry

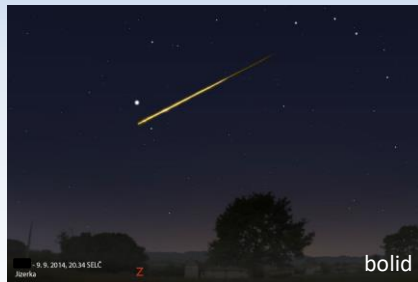
stříbřitá oblaka

polární záře

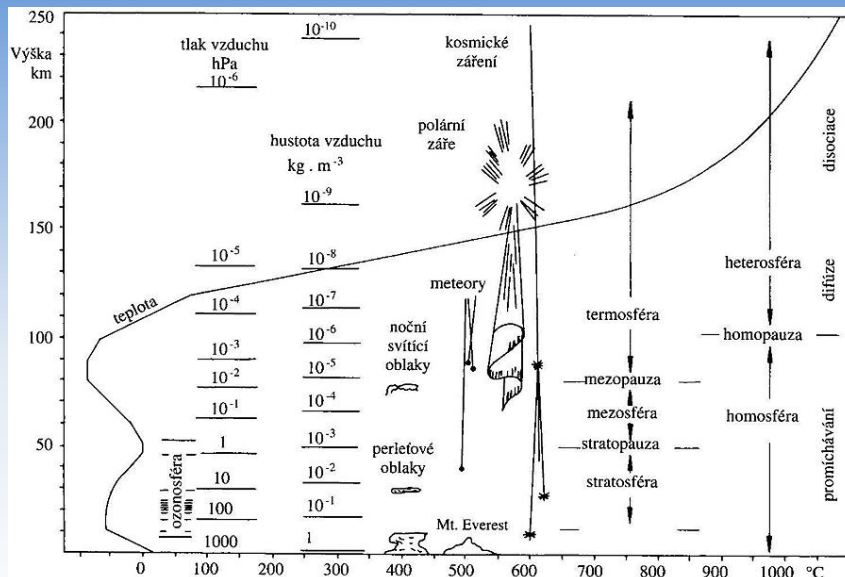
perleťová oblaka

bolid

15

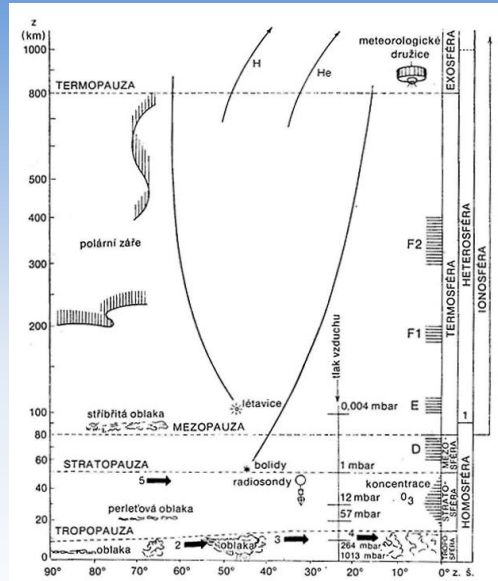
Vertikální členění atmosféry

16

Vertikální členění atmosféry

17

Vertikální členění atmosféry

- v závislosti na **interakci AP a zemské atmosféry** se atmosféra dělí na:
  - **planetární mezní vrstvu**
    - vliv AP a síly tření na pohyb vzduchu
    - vliv tření zaniká cca ve výšce 1,5 km nad zemským povrchem
    - nejnižší část mezní vrstvy o mocnosti desítek metrů (50–100m): **přízemní vrstva atmosféry** (Prandtlova vrstva)
    - laminární proudění vzduchu nad aerodynamicky hladkými povrchy (vodní hladina, sněhová pokrývka, apod.)
  - **volnou atmosféru**
    - fyzikální děje téměř bez vlivu AP

18

Vertikální členění atmosféry

- členění podle fyzikálně-chemických procesů:
  - **neutrosféra**
    - od zemského povrchu do výšky cca 70 km (troposféra, stratosféra, část mezosféry)
    - malá koncentrace iontů → radiové vlny se zde neodrážejí
  - **chemosféra**
    - cca 40 až 70–100 km (část stratosféry, mezosféra a část termosféry)
    - fotochemické reakce (molekuly O₂, O₃ a N₂) vlivem slunečního záření (zejm. UV)
  - **ionosféra**
    - od cca 70–80 km výše (horní část mezosféry a termosféra)
    - vrstvy s velmi vysokou koncentrací iontů (70–80 km, 100–120km, 180–200 km a 300–400 km)
    - [viz předchozí informace]

19

Sluneční a dlouhovlnné záření v systému zemský povrch – atmosféra

- **sluneční záření** = základní a prakticky jediný zdroj energie v planetárním systému
- ostatní energetické zdroje (geotermální energie, energie elektrických výbojů a magnetických bouří v atm., energie kosmického záření či záření hvězd) = 0,024 %
- energie slunečního záření je transformována na jiné druhy energie – tepelnou, elektrickou, pohybovou a energii dlouhovlnného záření
- Slunce je zdrojem **elektromagnetického a korpuskulárního (částicového) záření**
- **intenzita elektromagnetického záření Slunce [W.m⁻²]**
- úhrnná intenzita za časový interval [Wh, kWh]
- většina záření Slunce (99 %) v intervalu vlnových délek (λ) **0,1–4,0 μm** → **krátkovlnné záření**

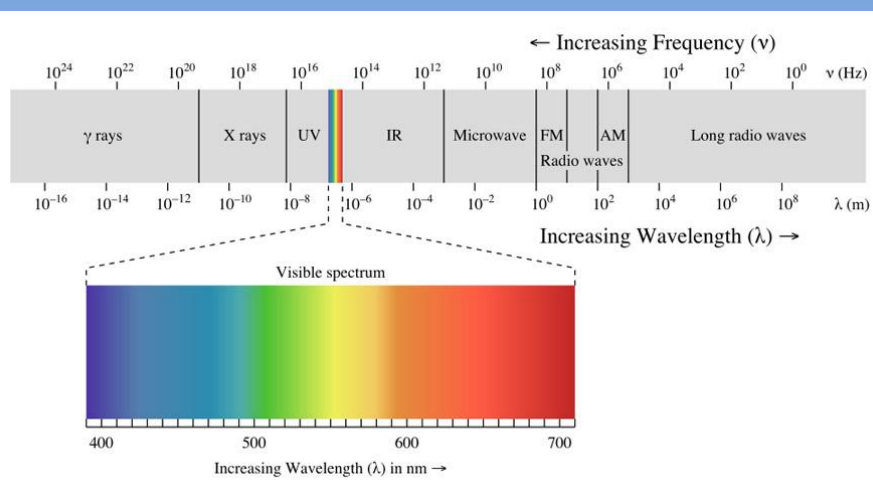
20

Sluneční a dlouhovlnné záření v systému zemský povrch – atmosféra

- **spektrum elektromagnetického záření Slunce** dle vlnových délek:
  - $\lambda < 0,40 \mu\text{m}$ – **ultrafialové záření** (6,7 %)
  - $0,40 \mu\text{m} \leq \lambda \leq 0,76 \mu\text{m}$ – **viditelné záření** (46,8 %)
  - $\lambda > 0,76 \mu\text{m}$ – **infračervené a tepelné záření** (46,5 %)
- **solární konstanta (I_s)** – celková intenzita elektromagnetického záření Slunce, dopadajícího na horní hranici atmosféry, na jednotkovou plochu kolmou k paprskům při střední vzdálenosti Země od Slunce
- $I_s = 1366 \text{ W}\cdot\text{m}^{-2}$ ($\pm 3,3 \%$ - perihélium / afélium)
- kolísání hodnoty I_s v souvislosti s proměnami sluneční aktivity v čase (11letý cyklus)
- **intenzita částicového záření Slunce** (elektrony, protony) je podstatně nižší než elektromag. záření a proniká jen do vysoké atmosféry (způsobuje ionizaci vzduchu, vznik magnetických bouří a polární záře)
- **insolace** = intenzita přímého slunečního záření dopadajícího na horizontální plochu, závislá na zenitové vzdálenosti Slunce → proměnlivá v rámci dne, roku i místa na zemském povrchu

21

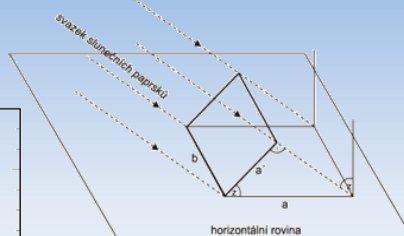
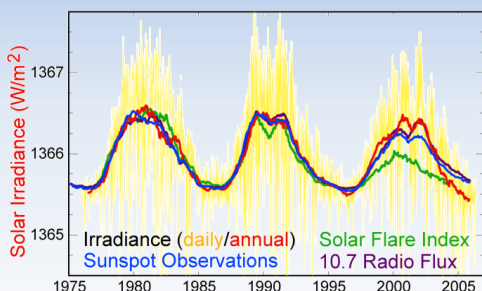
Sluneční a dlouhovlnné záření v systému zemský povrch – atmosféra

22

Sluneční a dlouhovlnné záření v systému zemský povrch – atmosféra

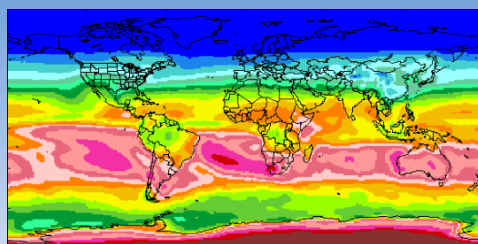
- **extraterrestrální insolace** – insolace na horní hranici atmosféry, jejíž roční režim nazýváme jako **solární klima**
  - intenzita insolace je dána sklonem zemské osy k ekliptice, tvarem a evolucí Země a závisí na zeměpisné šířce

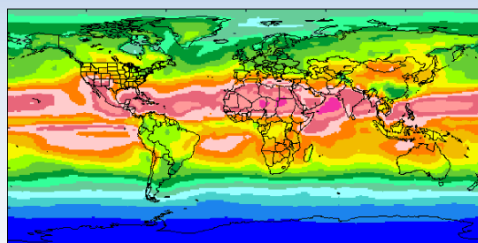
zdroj: Netopil (1984)

23

Sluneční a dlouhovlnné záření v systému zemský povrch – atmosféra

January 1984-1993

April 1984-1993

24

Sluneční a dlouhovlnné záření v systému zemský povrch – atmosféra

- změna kvantitativních a kvalitativních vlastností slunečního záření během průchodu atmosférou (atmosférická extinkce):
  - **pohlcování záření**
  - **rozptyl záření**
- souvisí s délkou dráhy paprsků v atmosféře, hustotou vzduchu a obsahem příměsí v atmosféře
- **refrakce paprsků** vlivem změny optické hustoty vzduchu
  - **Snellův zákon** (při šíření záření z prostředí opticky řidšího do opticky hustšího prostředí se paprsky lámou směrem ke kolmici – tzv. lom ke kolmici)
- **pohlcování slunečního záření v atmosféře**
  - **selektivní charakter** (zejm. v UV a IR části spektra)
  - v čisté a vlhké atmosféře při poloze Slunce v zenitu činí zmenšení intenzity přímého záření pohlcováním zhruba **6–8 %**
  - pohlcování probíhá zejména vlivem H₂O, N₂, O₂, O₃ a CO₂
  - zářivá energie je přeměněna na **energii tepelnou**, částečně také elektrickou → **zahřívání atmosféry a zesilování skleníkového efektu** atmosféry
  - pohlcováno je i **dlouhovlnné záření** zemského povrchu (snižování tepelných ztrát v noci)

25

Sluneční a dlouhovlnné záření v systému zemský povrch – atmosféra

- **rozptyl (difúze) slunečního záření v atmosféře**
  - na molekulách a atomech plynů ve vzduchu (**rozptyl molekulární / Rayleighův**)
  - na kapalných a pevných částicích (**rozptyl aerosolový**)
  - rozdílná rozptylová indikatrix
  - rozptýlené záření se šíří **všemi směry**
  - pro **intenzitu molekulárního rozptylu** platí **Rayleighův zákon** (čím kratší vlnová délka, tím výraznější rozptyl záření)
    - maximum rozptýleného záření v modré části spektra (→ zbarvení oblohy)
    - maximum intenzity přímého slunečního záření na zemském povrchu ve žlutozelené části spektra
    - změna zbarvení vycházejícího a zapadajícího Slunce a Měsíce (oranžová až červená barva) – během dlouhé dráhy paprsků atmosférou dochází k rozptylu záření zelené a modré barvy
  - **aerosolový rozptyl** není tak závislý na λ jako rozptyl molekulární – nedochází ke změně spektrálního složení (oblaka a mlha mají bílé až šedé zbarvení)
  - **intenzita rozptylu obecně klesá se vzrůstající výškou** (nízký obsah příměsí) – tmavě modré zbarvení oblohy

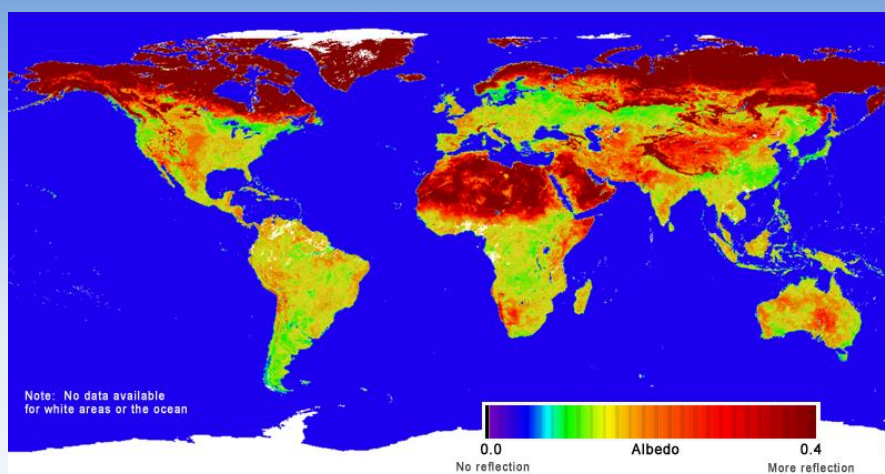
26

Sluneční a dlouhovlnné záření v systému zemský povrch – atmosféra

- **druhy záření na zemském povrchu**
  - **přímé sluneční záření** (krátkovlnné)
  - **rozptýlené záření** (krátkovlnné)
  - **odražené záření** (dlouhovlnné – IR a tepelné)
    - ve vzduchu pohlcováno až 70% záření přítomností CO_2 a H_2O (vyjma $\lambda = 8\text{--}12 \mu\text{m}$ → „**atmosférické okno**“)
    - dlouhovlnné záření lze dělit na **tepelné vyzařování Země** a **zpětné záření atmosféry** (rozdíl obou záření představuje **efektivní vyzařování Země**)
    - zachycování dlouhovlnného záření AP atmosférou způsobuje oteplování Země (→ **skleníkový efekt**)
    - **albedo** - poměr mezi intenzitou celkového záření odraženého a dopadajícího, vyjádřené obvykle v procentech
    - albedo nejvíce **závisí na zbarvení povrchu** (struktura, vlhkost), **vlnové délce záření** a **úhlu dopadu přímého záření** (s rostoucí zenitovou vzdáleností Slunce roste albedo → největší při východu a západu Slunce)
    - albedo oblaků (55–75 %), čerstvého sněhu (70–90 %), suchého písku (37 %), vlhké ornice (14 %), povrchu oceánu (2–7 %)
    - **průměrná hodnota albeda Země = 30 %**

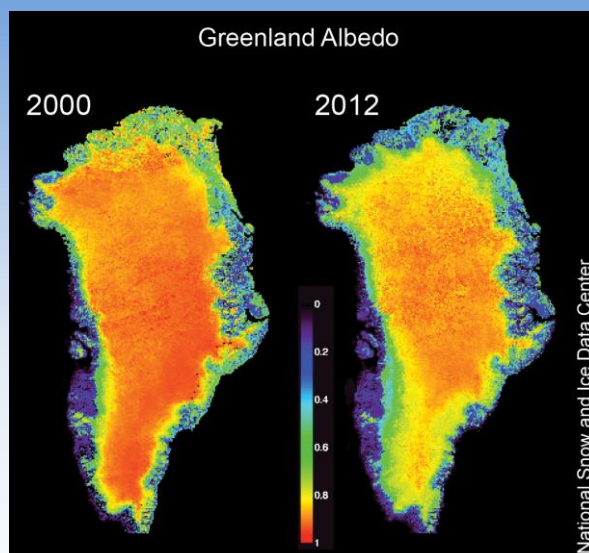
27

Sluneční a dlouhovlnné záření v systému zemský povrch – atmosféra

28

Sluneční a dlouhovlnné záření v systému zemský povrch – atmosféra

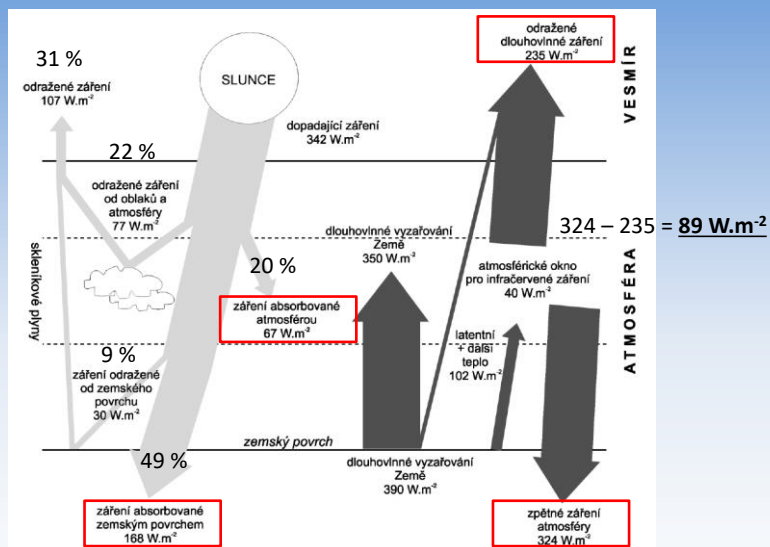
29

Sluneční a dlouhovlnné záření v systému zemský povrch – atmosféra

- **intenzita záření na zemském povrchu (insolace)**
  - roste s intenzitou extraterestrálního slunečního záření na horní hranici atmosféry
  - klesá s rostoucí zenitovou vzdáleností Slunce
  - roste s propustností atmosféry
- **radiační (energetická) bilance Země**
  - toky energie v rámci úplného klimatického systému Země
  - dlouhodobě vyvážené množství energie v klimatickém systému
  - viz schéma

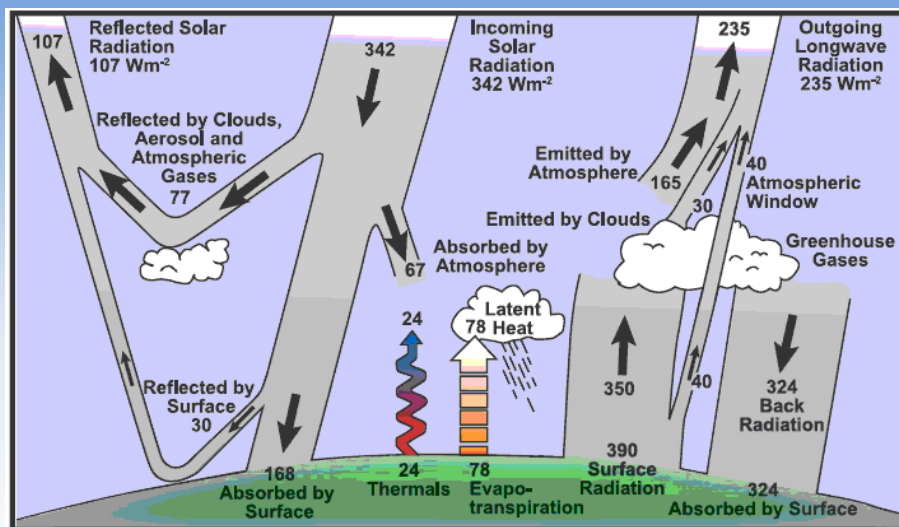
30

Sluneční a dlouhovlnné záření v systému zemský povrch – atmosféra

31

Sluneční a dlouhovlnné záření v systému zemský povrch – atmosféra

32

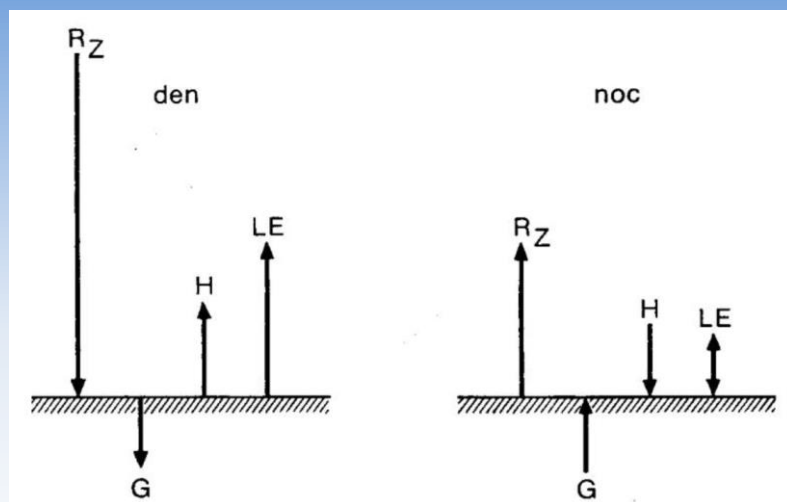

Sluneční a dlouhovlnné záření v systému zemský povrch – atmosféra

- způsoby transportu tepelné energie v rámci soustavy AP – atmosféra:
  - **turbulentní tok tepla (H)**
    - neuspořádaný vírový pohyb v atmosféře, probíhající v době insolace ve směru do atmosféry a mimo insolaci ve směru z atmosféry k AP
  - **latentní tok tepla (LE)**
    - výpar a kondenzace vodní páry na AP, max. v poledne, min. v noci
    - charakter turbulentního pohybu
  - **tok tepla do/z podloží AP (G)**
    - přímo úměrné tepelné vodivosti povrchu a změně teploty s hloubkou, v době insolace směřuje do AP a v noci do atmosféry
  - **molekulární vedení (M)**
    - transport tepla dotykem jednotlivých molekul vzduchu
    - z důvodu malé intenzity se zanedbává
- **rovnice energetické bilance aktivního povrchu: $R_z = H + LE + G$**

33

Sluneční a dlouhovlnné záření v systému zemský povrch – atmosféra

34

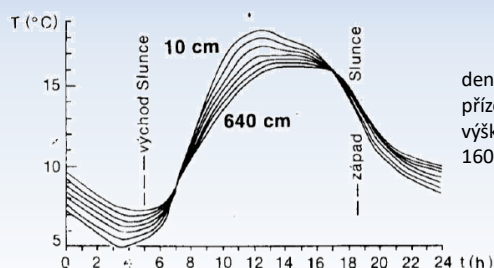
Sluneční a dlouhovlnné záření v systému zemský povrch – atmosféra

- **denní chod energetické bilance v našich podmínkách**
  - den (insolace) = pozitivní bilance / noc = negativní bilance
  - změna znaménka bilance typicky v čase výšky Slunce 15°
- **roční chod energetické bilance**
  - nejvyšší hodnoty v letních měsících / minima v zimě (záporné hodnoty)
  - roční chod LE je vázán také na srážkové úhrny (na rozdíl od H) → tzn. max. v červenci
  - v rovníkových a vlhkých tropických a subtropických oblastech – RZ kladná po celý rok
  - v suchých tropických a subtropických oblastech – RZ poněkud nižší (nízká vlhkost způsobuje malou tepelnou vodivost), vysoký podíl H vlivem zahřívání povrchu
  - v polárních oblastech – RZ záporná po celý rok, vyjma 2–3 letních měsíců

35

Teplotní režim atmosféry

- **denní i roční chod teploty vzduchu a její změny s výškou jsou podmíněny denním chodem insolace, albeda a efektivního vyzařování AP**
- ohřev i ochlazování vzduchu probíhá prostřednictvím výměny energie dlouhovlnného záření, výměny latentního tepla a transportu tepla turbulentním prouděním v systému AP – atmosféra → **prohřívání i ochlazování probíhá zdola nahoru**
- denní chod teploty vzduchu ≈ denní chod teploty AP, amplituda však s výškou klesá a čas teplotního max. a min. se zpožďuje

denní chod teploty T
přízemní atmosféry ve
výškách 10, 20, 40, 80,
160, 320 a 640 cm

36

Teplotní režim atmosféry

- **denní amplituda teploty vzduchu** je tvořena:
  - **charakterem počasí** (radiační vs. advekční typ počasí)
  - **ročním obdobím** (max. v našich podmínkách na jaře – malá zásoba tepelné en. ze zimy vede k intenzivnímu ochlazení v noci vlivem dlouhodobého vyzařování, max. na podzim)
  - **zeměpisnou šířkou** (nárůst od rovníku do subtropů, dále k pólům pokles)
  - **vzdáleností od pobřeží** (min. na pobřeží, max. v nitru kontinentů – kontinentalita)
  - **tvary reliéfu** (konvexní [tj. vypouklé] tvary mají menší amplitudu než tvary konkávní)
  - **charakterem pokryvu AP** (zejm. rozdíly zastavěný, nepropustný povrch vs. povrch s přírodním pokryvem)

37

Teplotní režim atmosféry

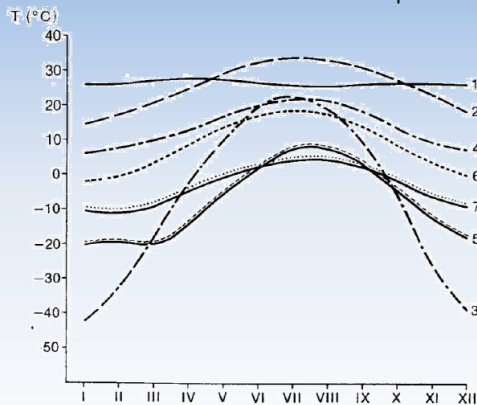
- **roční chod teploty vzduchu** závisí na:
  - režimu výměny vzduchových hmot (všeobecná cirkulace atmosféry)
  - zeměpisné šířce (s vyšší z. š. roste amplituda teploty)
  - stupni kontinentality (amplituda nižší nad oceány)
- obvykle jedno maximum a jedno minimum teploty
- **typy ročního chodu teploty vzduchu:**
  - **rovníkový**
    - malá amplituda (1–5 °C)
    - dvě nevýrazná maxima v období rovnodenností
  - **tropický**
    - vyšší amplituda (nad oceány menší než 5 °C, nad kontinenty 10–15 °C)
    - jedno maximum a minimum – v čase nejvyšší, resp. nejnižší polohy Slunce
  - **mírného pásu**
    - jedno maximum a minimum – po letním, resp. zimním slunovratu
    - nad pevninami severní polokoule výskyt maxim v červenci a minim v lednu
    - nad oceány a v horských oblastech zhruba o měsíc později
    - amplituda nad oceány zhruba 10–15 °C, výrazný nárůst na kontinentech (až 60 °C)

38

Teplotní režim atmosféry

– polární

- velmi vysoká teplotní amplituda – nad kontinenty 30–40 °C a nad oceány 20–25 °C
- jedno minimum na konci polární noci (S polokoule: II, III; J polokoule: VIII, IX)
- maximum v době vrcholení polárního léta

zdroj: Netopil, 1984

39

Teplotní režim atmosféry

• povětrnostní singularity

– ledoví muži

- chladné severní proudění v polovině května, jasné noci

– medard

- chladno a srážky ve druhé polovině června
- advekce polárního vzduchu z Atlantiku (Wc)

– babí léto

- suché, slunné a teplé počasí v září a říjnu, výrazná denní teplotní amplituda
- oblast vysokého tlaku vzduchu nad střední Evropou

– vánoční obleva

- teplo a vlhko v druhé polovině prosince, mořský vzduchu od JZ až Z
- obleva v nížinách, na horách vydatné sněžení

40